

A SZABÁLYOZÓ EMBER (1985/1)

SZTÁROK ÉS ELLENSZTÁROK

Négy új fiú érkezik a gyermekotthonba. Egy osztályba kerülnek, és „közös múlt” áll mögöttük. A fiúk között egyetlen olyan van, aki egyidős új osztálytársaival, a többi két—három évvel idősebb, mindhárom kemény, fejlett nagyfiú, akik megszokták, hogy a gyermekközösségben nekik mindig igazuk van, velük nem tanácsos vitatkozni, mert legfőbb érvük a nyers erőszak. Megjelenésük általános felfordulást, riadalmat idéz elő a gyermekotthonban: a kicsiket fosztogatják, „sarcot vetnek ki”, és olyan félszben tartják a gyerekeket, hogy azok még csak panaszkodni sem mernek nevelőiknek.

Az intézet vezetősége sejt valamit az új eseményekből, bizonyítékok nélkül azonban senkit nem lehet megbüntetni. Figyelni kezdik a fiúkat: aránylag rövid idő alatt sok mindent sikerül felderíteni „tevékenységükről”. Az igazgató elé hivatják őket. Kettő megjelenik, a másik kettő megszökik az intézetből. Az intézetben maradt a legerősebb és a leggyengébb, a legkisebb, aki értelmileg a szellemi fogyatékoság határán helyezhető el, de rendkívüli alkalmazkodóképességgel rendelkezik. A két fiú aránylag őszintén beszámol viselt dolgaikról. A büntetés nem túl szigorú, de ettől kezdve mindketten megfigyelés alatt állnak, minden lépésükről be kell számolniuk. A másik kettőt visszahozzák az intézetbe, másnap újra megszöknek. Miután ez néhányszor megismétlődik, dönteni kell sorsukról: egyiket, akinek vaskos rendőrségi dossziéja van, átnevelő intézetbe utalják; a másik haza kerül a szüleihez. Nekik többé semmi közük a gyermekotthonhoz.

A négytagú „galeri” két gyermekotthonban maradt tagja érdekes változásokon ment keresztül. A nagyról, az erősről, akit mindenki bandavezérnek hitt, lassanként kiderült, hogy alapjában véve szelíd, békés természetű fiú, akinek mindig, mindenben csak a végrehajtó szerep jutott. Nagyon befolyásolható természete és a rossz környezet juttatta a bűnözés határára. Rövid idő alatt megbecsült személyiségévé vált a gyermekotthonnak: nevelői, tanárai bármire megkérhették, szívesen segített, bármit rá lehetett bízni — soha nem élt vissza a bizalommal. Soha nem törekedett arra, hogy „vezérnek” tekintsék.

A „kicsi” konfliktusos helyzetbe került. A „galeri” rövid tündöklésének idején megszokta, hogy testi és szellemi kiválóságok nélkül is valamiféle „főnöki” szerep az övé, sokan függnek tőle. Ezt a szerepet nagyon megszerette, és fájdalmasan érintette, hogy megfosztották tőle. Mindenképpen kiváltságos szeretett volna lenni, és a kiváltságok megszerzése érdekében rendkívüli alkalmazkodóképességére támaszkodott a továbbiakban. Kedves, nyájas, segítőkész, de főleg hízelgő lett — megpróbált mindazoknak a bizalmába férkőzni, akiktől kiváltságokat remélhetett. Célját pontosan kidolgozott stratégiával közelítette meg. Azoknak a nagyfiúknak a barátságára, támogatására volt szüksége, akiket minden gyerek tisztelt, akiktől minden gyerek félt. Ebbe a társaságba azonban nagyon nehéz volt bejutni, úgyszólván lehetetlenséggel határos; oly nagy értéknek tekintették a nagyok (IX.—X. osztályosok) barátságát, hogy azt csakis komoly ellenértékekkel lehetett megszerezni.

Hősünk egyszerre három területen fogott hozzá a „világhódításhoz”; behízelegte magát a konyhán, a legmocskosabb munkákban is tündökölt segítőkészségével, és így elérte, hogy az élelmiszerek kiosztásakor is igénybe vették segítségét; a ruhatárakban is fáradha-

atlan önkéntes segítőnek bizonyult; a testnevelési szertárban pedig tökéletes rendet, tisztaságot teremtett, szintén a legteljesebb önzetlenség és jóindulatú segítőkézség árca alatt. Két évre sem volt szüksége ahhoz, hogy minden nagyfiú barátjának tekintse, hogy a rettegett „nagyok” bármikor, bármiben védelmükbe vegyék. Képességeit saját érdekében tudta kamatoztatni. Teljhatalmú „nagyfőnök” lett, akit többé soha, senkinek nem sikerült megbuktatni.

A gyermekotthoni növendékek eszményképévé vált. Mindenki olyan szeretett volna lenni, mint ő, minden „feltörekvő” az ő útját próbálta követni — az övéhez viszonyítva azonban csak viszonylagos eredményeket tudtak elérni követői. Több mint tízéves gyermekotthoni tanári munkám során ő volt az egyetlen olyan sztár, aki fizikai fölény nélkül uralomra jutott; elődeinek és utódainak uralomra jutásában feltétlenül szerepet (jelentős szerepet!) kapott fizikai fölényük. Egyik sem volt képes a gyerekek szemében legnagyobb értékeket jelentő minden kulcspozíció tökéletes birtokbavételére; a legokosabb sztár sem tudta úgy átfogni az egészszet, mint ő — valamennyinek szüksége volt fizikai adottságaira; ha csak demonstratív módon is, de az agresszivitás valamennyiük kelléktárában megjelent.

Egyetlen dologban hasonlítottak egymásra: a kisebbek, a gyengébbek, a kiszolgáltatottak soha nem szerették az ünnepeket sztárokat, akiket körülhízelegtek, akiknek szót fogadtak, de leginkább féltek, rettegetek tőlük. Akit valóban szerettek, abból soha nem lehetett igazi sztár. Egyik legrokonszenvesebb fiú kisiskolás kora óta a konyhán töltötte szabad idejét. Mint utólag kiderült, nem érdekből, hanem azért, mert nagyon szerette ezt a munkát. A konyhában szabadon mozgó gyerek, a szakácsnők bizalmasa mindig tekintély a többiek előtt, mindig remélni lehet tőle valamit. Ez a fiú azonban nem volt „diplomata”: a barátain segített, és nem próbált „konyhás nagyhatalomként” új, hatalmas, erős barátokat szerezni magának; a kicsiket előnyben részesítette a nagyokkal szemben. A gyerekek szerették (főleg a kisebbek, gyengébbek), de sztár nem lehetett belőle soha. A nagyokkal sokszor került ellentétbe, néha meg is verték, de ettől sem „okosodott meg”. Ha az előbbi típust „sztárnak” nevezi a szociálpszichológia, ezt az utóbbit talán „ellensztárnak” nevezhetnők.

A 30-as években Muzaffer Sherif, a török származású amerikai pszichológus foglalkozott a sztárfigurával az érték—probléma kapcsán. A társas—vonzalmi hálózat sztárfigurája a csoport értékeinek legfőbb hordozója, vonzereje innen adódik. A csoport értékeinek természetét viszont tevékenységi bázis szabja meg. Sherif nevéhez fűződik ennek a tételnek a bizonyítása. Társadalomellenes csoportok átnevelése során kiderült, hogy az irányító szerepet betöltő sztárok eltávolítása nem megoldás, ezzel tulajdonképpen nem oldódik meg a helyzet, hiszen semmi sem biztosítja azt, hogy a csoport ne termeljen ki újabb hasonló figurákat. Sherif ehelyett a javarészt fiatalokból álló galerik átnevelésére más módszert tanácsolt: kosárlabdáztatták őket, a győzteseknek vonzó díjakat adtak. A játék és versenyszellem egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni. A korábban népszerű személyek csillaga lehanyatlott a csoportokban, és azok lettek az új sztárok, akik birtokában voltak az ujonnan létesült csoportértékeknek.

A módszer alkalmazható és alkalmazták is a gyermekotthonokban: részlegesen, részleges eredményekkel. Ennél azonban sokkal fontosabbnak tűnik a gyermekközösség beható tanulmányozása, a sztárszerep kialakulási mechanizmusának pontos megismerése, és akkor — talán — eredményesen lehetne befolyásolni a sztárszerepek alakulását, módosulását; sőt: azt sem tartom lehetetlennek, hogy a tündöklő sztároknál sokkal rokonszenvesebb ellensztárok is kedvezőbb csillagzat alá kerüljenek a gyermekközösségekben.

Túros Endre

CSOPORT ÉS SZEMÉLYISÉG

Mindennapi munkánk színhelye — ritka kivételtől eltekintve — szervezett munkaközösség. Munkakörünket, a szervezet rendjében elfoglalt helyünket hivatalos előírások szabják meg. A társadalmi csoportokkal foglalkozó szakirodalom formálisnak nevezi ezeket az alá—, illetve fölérendeltségi alapon megszervezett csoportokat, amelyeknek további fontos tulajdonsága, hogy az őket alkotó egyének akarától függetlenül is léteznek (például az üzem munkaközössége, a tanári kar, valamely intézmény dolgozói stb). Ha a formális csoportok működésének eszményi modelljét akarjuk felmutatni, akkor a következőket kell elmondanunk: mindenki szigorúan tartja magát a számára előírt rangfokozathoz, mindenkinek a munkája csak a saját hatásköréig terjed, de ugyanakkor a számára fenntartott területen mindenki mindent megold, a szervezet lefele és felfele irányuló csatornái optimálisan működnek, senki sem kíván több lenni, mint amire a szervezetnek szüksége van. Igen ám, de ez soha sincs így. Intézmények, iskolák vezetői sokszor keseregnek azon, hogy a „személyes problémák” állandóan zavarják a munkát, nemegyszer pedig egyenesen lehetetlenné teszik. A hivatalos előírások szerint szervezett közösségen belül csoportok, érdekközösségek alakulnak ki, egyes tagok köztiszteletben álló személyiségekké nőnek ki magukat, holott csak a ranglétra közepén vannak, míg mások osztatlan ellenszenvet „vív-nak ki” maguknak. Egyesek állandóan túllépi hatáskörüket, ismét mások a feladataikat is kollégáikra hagyják. Egyelőre nem is sorolok több példát, hiszen minden formális csoport intim belső ügyként kezeli ezeket a sok vihart kavaró „rendbontásokat”, de amelyekről mégis mindenki értesül. A kérdés az, hogy mennyire tekinthetők rendbontásnak ezek a jelenségek s mennyire kivitelezhetők az alábbihoz hasonló felszólítások és kérések: „Kollégák, mindenki igyekezzék úgy dolgozni, hogy ilyen személyes ügyek többé ne forduljanak elő”, vagy „Végre embereljük meg magunkat és hagyjuk ezeket az intézményünkhöz nem illő dolgokat”, vagy „A személyes ügyeket mindenki oldja meg munkahelyén kívül, itt dolgozni kell” stb.

*

A jelenség értelmezésének kulcsát a hivatalosan és a nem hivatalosan szerveződött közösségek közti különbségben találhatjuk meg. A formális közösségekről már szoltam, talán annyit lehetne a jellemzéshez még hozzátenni, hogy mindezek a csoportok az egyén személyiségéből csak egy részt kívánnak: a munkáját az előírt szabályok alapján végző embert. Ugyanakkor zavaró, ha valaki személyes gondolataival, az intézményen kívüli bizalmas dolgokkal hozakodik elő. A formálisan szerveződött csoportnak voltaképpen nincsen szüksége az egész személyiségre, sőt azon van, hogy a személyiséget kiiktassa. Szélsőséges példa erre a mindenkori katonaság, de itt említhető meg — az egyenruha és a szigorú viselkedési szabályok folytán — a tanulói szerepkör is.

A formálisnak mintegy ellentéte az informális közösség, amely a tagok szándéka nyomán szerveződik. Ilyen lehet egy szoros baráti kör, egy természetjáró társaság, egy—egy ifjúsági klub törzsközössége, és még sok más egyéb. Nyilván itt is vannak olyan szabályok, amelyek a közösség működését szabályozzák, de ezek ellenére az egyén „eljátszhatja” önmagát, nem kell folyamatosan a személytelenség álarcát viselnie. A kétféle közösség közti

különbséget igen szemléletesen lehet megfogalmazni a tagok közti kapcsolatteremtés oldaláról. Formális csoportban (ideális esetben) a kommunikáció pusztán csak „gépi” kommunikáció: üzenetadás és annak vétele, illetve a kapott utasítások végrehajtása. Informális csoportban mindez sokkal előbb és emberibb: a kommunikáció nem egyszerűen utasítás, hanem — képletesen szólva — az önérvényesítésért folyó harc egyik területe. Mindkét fél arra törekszik, hogy a másikat szabályozza. Vannak győzelmek és vannak vereségek s igen gyakran „döntetlen” játszmák is. Azonban nem is annyira az eredmény a fontos, hanem a küzdelem maga, amelyben a személyiség nap mint nap önmagára talál és/vagy önmagát veszíti el. Nem kell kommunikációs szakértőnek lenni ahhoz, hogy rájőjjünk: ez a jelenség életünk szerves tartozéka, az emberi nem alapvető létezési formája. Véletlen-e, hogy ez a fajta kommunikáció a szigorú előírások szerint szervezett közösségek szabály—barikádjait szétfeszíti, s ha lassan is, de magabiztosan tölti meg „élettel” a közösség működésének csomópontjait: a szerepeket, a ranglétra fokozatait, az alapvető kapcsolattípusokat? Nyilván nem, hiszen általuk a személytelenségre kárhozott ember önmagát próbálja védelmezni. Játékos, ironikus megnevezések születnek, metaforák sora telepedik rá a főbb munkafolyamatokra, eszközökre, s a szakkifejezéseknek is nagy holdudvara lesz.

Példákat elsősorban a tanári munkából hozhatok fel, arról a területről, ahol magam is nap mint nap a szabályháló „antropomorfizálásával” vagyok kénytelen törődni. Az olyan kulcsszavak, mint osztályfőnök, fegyelmelés, lógás, jó tanuló, rossz tanuló, gyűlés, munkaterv, beszámoló stb. stb. teljesen más érzelmi—hangulati töltettel hangzanak el a tanárok közötti kötetlen beszélgetés során, mint például hivatalos megbeszéléseken. Mindenik kifejezésnek saját története van, ami sok—sok személyes élmény során született. Érdekes lenne nyomon követni a szervezetnek ezt a mechanizmusát, de ez külön nyelvészeti elemzés tárgya kell hogy legyen. Itt csupán azt szeretném érzékeltetni, hogy mindez „természetes” jelenség, és annak ellenére, hogy valóban akadályozza a formális csoport tökéletes működését, nem szabad egyértelműen rossznak, elvetendőnek tekinteni. És hadd tegyem hozzá — nem is lehet könnyen kiiktatni. Ha például egy iskolában az igazgató utasítására a szervezet által előírt szabályok szerint szólítják egymást a munkatársak, betartva a kötelező egyenrangúságot és alá—, illetve fölérendeltséget, s vigyáznak arra is, hogy a szervezetnek tetsző típusmondatokban és típushangsúllyal beszéljenek, még ez sem zárja ki a személyes jegyek beszűremlését. A munkaközösség tagjait nagyon is foglalkoztatja a „másik” fél élete, az, hogy tegnap mit csinált, milyen ruhát vett fel a színházba, kikkel találkozott, mit hallott, mit vásárolt, családtagjai mivel foglalkoztak. Mindenkinek valahol ki kell beszélnie magát, és ha nincs ilyen célra felhasználható informális közössége, akkor személyes tárgyú kommunikációs igényeit a formális csoportban, és csak ott vezeti le. Hacsak nem foganatosít a vezetőség drákói intézkedéseket, akkor ez a személyes tartalmakkal terhelt kommunikáció hihetetlenül elburjánzik. Térhódítása nyomán a szervezet hivatalosan meghatározott szerepei önállósulnak és életre kelnek: úgyszólván hús-vér emberekkel helyettesítődnek be, és egy idő után a formális csoport működése szempontjából a szerepet betöltő ember jóval fontosabb lesz, mint maga a szerep. Kialakul róla egy kép (illetve egy alapkép több változata), amelyet minden munkatárs jól ismer, és szükség esetén (ideértve a hivatalos ügyeket is) ennek a képnek, és nem a hivatalosan előírt szerepnek a függvényében cselekszenek. A csoport egészét tekintve se vége, se hossza a kommunikációs „párbajoknak”, a partnerek szabályozására tett kísérletnek. A vezetők rendszerint érzékelik ezeket a dolgokat, de nem sokat tesznek ellene mindaddig, amíg komolyra nem fordul valamelyik ügy, és nem kezdi veszélyeztetni a csoport működését. Véleményem szerint elsősorban azért nem, mert nem

nagyon fogják fel, hogy mivel is állnak szemközt. Tanácsalanságuk súlyosabb rendbontások esetén szokott kiderülni.

*

Az informális közösségekre jellemző, hogy a természetes kommunikációs gyakorlatot megtűrjük mindaddig, amíg nem váltanak ki a szervezet működését akadályozó viselkedéseket. Márpedig ahol ez a kommunikáció szabadon történik, ott előbb—utóbb bekövetkezik a tagok közötti komoly nézeteltérés és érdekütköztetés. Ha ilyesmi történik, akkor rendszerint megálljt parancsolnak az informális kapcsolatok további burjánzásának; változtatnak a ranglétra szerkezetén, egyes személyeket a hierarchikus szervezet más pontjaira helyeznek át, esetleg teljesen kizárnak, legalábbis egy időre előtérbe kerülnek a személyek mögül a hivatalosan előírt szerepek, teret hódít a közösségre jellemző formális nyelvhasználat.

Nem érdektelen itt megemlíteni azt sem, hogy a kellemetlen esetek tanulságait levonva a közösség irányítói nemegyszer megpróbálkoznak a rendbontások megelőzésével. A recept valahogy úgy hangzik, hogy lehetőséget kell adni az informális kapcsolatok megszerveződésére. Az ötlet ma már nem új, sok országban foglalkoztak vele, éppen ezért döbbentem meg az ezen a téren szerzett tapasztalataimról: bizony lehet ezt rosszul is csinálni. Minden ilyen tevékenység megszervezésénél ugyanis döntő kritérium, hogy a formális szervezet számára előírt tevékenységen kívül kell megoldani ezeket a „feladatokat”, tehát eleve a formális csoporttevékenység tér— és időbeli meghosszabbításáról kell beszélni. Például közös kirándulást szerveznek, de „mindenki legyen ott”, az író—olvasó találkozóra „mindenki menjen el” és általában „mindenki vegyen részt...”, „mindenki legyen olyan, amilyenek ott lenni kell”, „mindenki énekeljen” ha kórust szerveznek és így tovább. A példák közül mindjárt látszik, hogy itt is a szervezet szigorú szabályai kezdenek működni, következésképpen, ha ki is alakul valamiféle kommunikációs kapcsolat, az menthetetlenül a formális közösségre jellemző kommunikáció egy változata lesz. Ezért pontosan a kitűzött cél nem valósulhat meg, a személyes spontán kommunikáció lehetőségének megteremtése. Igaz, hogy az ilyen próbálkozásokat már önmagukban is üdvözlőnk kellene. Annál is inkább, mert egy fokozott mértékben jelentkező hiányt igyekeznek pótolni. Mi magunk is érezzük, hogy a gyors életformaváltás folytán (no meg egyéb okok miatt is) egyre kevesebb olyan informális csoporthoz tartozunk (baráti kör, szomszédság, rokonság, kortárs csoport, állandósult kikapcsolódási alkalmak állandó társakkal, hobbikörök stb.), amelyekben személyiségüknek a formális közösségekben valóban felesleges része kibontakozhatna, megfogalmazódhatna. Sokak számára egyre inkább a munkaközösség formális rendszere lesz az egyetlen igazán beélhető életter, személyiségük egészét egyre inkább ott és csak ott próbálják működtetni, s magukkal cipelik oda informális kommunikációs igényeiket is. Életvitelünk oda sűrűsödik, hogy a formális csoport lesz a mindennapi „csaták” színhelye, ahol néha—néha győzni is kell bármilyen áron. Egyelőre csak találgatjuk, hogy mindez mennyiben a tágabb értelemben vett szerkezet adottsága és mennyiben tekinthető a sakkjátszóban gépiesen elkövetett, de az egyén vagy a kisebb közösségek szintjén korrigálható rossz húzásnak.

Bodó Julianna

OTTHONOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS

„A K-i vonatállomáson vártam a csatlakozást, két órát, vagy még többet. Bementem a váróterembe, s leültem egy padra. Bejön valaki — találd ki, hogy kiről lehet szó? — bő, széles, többretegű rokokyával, olyan jó élénk színű az egész, enyhén szólva poros ő is, a szoknyája is. Húzza maga után az elmaradhatatlan tömött zsákot vagy tarisznyát... volt ott még üres hely elég, de pontosan az én padomat nézte ki magának. Se szó, se beszéd letelepedett, és olyan közel, hogy úgy éreztem, egyenesen reám ült! Nem tudom, milyen képet vághattam, de biztosan látszott rajtam, hogy mit gondolok. Tüntetően elhúzódtam, hogy ne üljünk éppen egymásnak dőlve. Ezt tényleg észrevette, mert végigmért, úgy látszott, hogy tévovázik valamin, aztán mint aki csak erre várt: közelebb húzódtott s közben lökött is egyet rajtam. Tényleg felháborodtam s úgy ültem tovább, hogy a vak is láthatta volna, hogy gondolatban a pokolba küldöm. S érted—e, angyali nyugalommal, mintha tényleg az lenne a célja, azt kell mondjam, hogy az is volt, hogy a padról letaszítson, megint nekem ütődik. Azt hittem, megbolondulok, S az csak bámult, s közbe—közbe beszélt valamit az oldalt ülő rokonaival, s húzogatta maga után a zsákját. Nem bírtam tovább, felálltam s kimentem. S az ott benn elterpeszkedett...”

Valószínű nem az idézett ismerősöm az egyetlen, aki ilyen történetet tudna mesélni, hozzáragasztva a tolakodó személyhez a gátlástalan, nevetlen, arcátlan és még ki tudná felsorolni miféle minősítéseket. Anélkül, hogy kétségbe vonnám ezeknek a kifakadásoknak a létjogosultságát, hasznosnak tartom azt a kérdésfeltevést, hogy vajon mennyire is van szó a bemutatott példában előítéletekről, és mennyiben olyan (kultúrák közti) különbségekről, amelyek elsősorban nem szemtelenségből, nem szándékos rosszakarásból, hanem a térhasználat eltérő gyakorlatából adódnak. E.T. Hall, a neves antropológus, sok hasonló esetet idéz. Ezeknek többnyire ő maga volt a szenvedő alanya az un. „keleti kultúrákat” vizsgálva. A kellemetlenségek mögött az áll, hogy minden kultúrának szabályai vannak a térhasználat módjait illetően, és ha két különböző kultúrához tartozó ember összekerül, akkor a térhasználatukban bizony sokszor „összeütököznek”. Míg az araboknál nyilvános helyen semmiféle gyúródás és lökdösődés nem számít igazán tolakodásnak, tehát nem ítélik el, addig az európai ember elviselhetetlennek, legalábbis felháborító udvariatlanságnak érzi, ha engedély nélkül a ruhájához vagy a bőréhez érnek.

A szabályok azonban nemcsak akkor működnek, amikor ösztönösen vagy tudatosan vállaljuk őket, nem csupán bennünk léteznek, hanem térformáló gyakorlatunk (építkezés, lakberendezés stb.) folytán beleivódnak fizikai környezetünkbe és ezentúl meghatározzák viselkedésünket. Nem véletlen, hogy a tágas, mindenkivel állandó kapcsolattartást biztosító belső térhez szokott arab igen kényelmetlenül érzi magát a kicsi és alacsony mennyezetű európai tömbházban, amely elválasztja az embereket egymástól, s a benne lakót — legalábbis az arab ember szerint — elzárja élete elemétől, a másokkal való folyamatos együtt-lét érzésétől.

Tehát nem csupán mi szabályozzuk a tér használatát, nem csupán alakítjuk a teret, hanem az a megalkotása után már beszól abba, hogy mit és hogyan teszünk. Ha két ember a saját kultúrája által előírt szabályokat követi, a térhez való viszonyulása során a két szabályrendszer — minden tolerancia és kölcsönös megértés ellenére is — sokszor kereszteti egymást. A bemutatott történetben is ez a helyzet állt elő, s mint láthatjuk, komoly sértődést váltott ki az egyik oldalon. Jelentkeznek viszont sokkal komolyabb nézeteltérések

is, amelyek néha nem nélkülözik a kölcsönösen egymásra szórt előítéleteket és minősítéseket sem.

Nem mentes a gondoktól a saját kultúrán belüli térhasználat sem, bár itt a zavarok nem annyira szembevetődnek, sok példát lehet azonban felhozni annak igazolására, hogy térhasználatunkat itt is szigorú szabályok szervezik meg és igen gyakran cselekszünk az általunk alkotott tér előírásai szerint. Gondoljunk csak a más kezéből átvett, még meleg telefonkagylóra, amelyet egy—két percig igyekszünk két ujjal tartani, de úgy, hogy más lehetőleg ne lássa meg gesztusainkban az úgy—ahogy visszafogott viszolygást. Ugyanez mondható el a kárpitozott székről, amelyről épp felállt valaki, és mi rögtön elfoglaltuk a helyét. A térnek ezen elemei taszítanak bennünket és csak akkor közeledünk hozzájuk, ha nagyon muszáj. Vannak ezzel szemben vonzó térelemek, amelyek felhívják a közeledésre, így például az impozáns, tágas, nyílt terek, az otthonosan berendezett környezetek. Általában — ha rajtunk áll — ösztönösen úgy alkotjuk meg a magunk számára a tereket, hogy annak a használati szabályait később szívesen tarthassuk be. A túl szűk, a túl tágas, a túl zsúfolt, a hiányosan berendezett, az ésszerűség tőlünk idegen modelljei által megalkotott tér roppant zavar bennünket (egy idegen konyhában biztosan csak a legutolsó kinyitott fiókban találjuk meg az annyira keresett fűszert!) különösen akkor, ha a kivitelezők figyelmen kívül hagyják mind az emberi nemre jellemző térérzékelési eljárások alaptörvényeit (látásunk, hallásunk, szaglásunk, tapintásunk teszi lehetővé a térrel való kommunikációt és mindenkinek biológiai korlátai vannak), mind pedig azt a tapasztalathalmazt és beidegződést, amelyet az egyének a társadalomba való belenevelődés kezdeti szakaszaiban szereztek és ami térhasználatuk alapvető eljárásait — igen sokszor egy életre szólóan—meghatározta. A téralkotás ma már külön társadalmi szerep, akik ezeket a szerepeket beélik, azok csak ezzel foglalkoznak, a tér alakításából élnek és az általuk kivitelezett tereket mi szolgáltatásként fogadjuk el. Ők határozzák meg a belső terek nagyságát, beosztását (lásd a tömblakások alaptípusait), a nyílt terek méreteit és formáit, ők oltják a térelemekbe azokat a szabályokat, melyeket gyakorlatilag mindenkinek be kell tartania. Gondoljunk például a gyalogos és gépi közlekedés hálózatainak óriási szabályozó szerepére, amelyek naponta emberek tízezreit mozgatják a maguk törvényszerűségei szerint, a zárt térré sűrűsödő tömbházsorokra, amelyek meggyorsítják a lépteinket, hogy szorításaikból hamarabb szabaduljunk, a színtelen sima falfelületekre, amelyek távol tartják maguktól az embereket, a nyíltságot és a zártságot jól ötvöző, magabiztosságot árasztó és sétára készítő terekre, ahol pontról pontra ugrik a szem és a látvány jól szabályozott ritmusát követik akaratlanul is a lépteink. Ugyanilyen hallgatóságos, de erős hatásnak vagyunk kitéve középületeinkben is, amelyek az emberi kapcsolatokat lehetetlenné tevő túlbonyolított kompozíciókkal vagy éppen bizalmasságra ösztönző otthonosságukkal egymástól elszigetelhetnek, vagy egymáshoz közel hozhatnak.

A túlzott közelség, nem is beszélve a szó szoros értelmében vett zsúfoltságról épp annyira zavaró számunkra, mint a kapcsolattartás lehetetlensége. Változó világunkban mindkettőre bőven akad példa. Ehhez még tegyük hozzá azt is, hogy a különböző rétegek, csoportok téralkotási igénye és térhasználati gyakorlata sem azonos. Az eltérések ismét egy sor zavart, összeütközést kelthetnek egy adott kultúrán belül. A falusi ember például városba kerülve gyakran vét a térhasználat szabályai ellen. Ne gondoljuk, hogy a városi ember falura kerülve nem követi el ugyanezeket a hibákat! Sőt, még az értékelések is megfogalmazódnak, amint kitette a lábát a házból. Ő sem találja el azt a helyet, ahol idegenként állnia kellene, őt is pontosan úgy összezavarja a környezeti elemek idegensége és az is biztos, hogy tíz eset közül kilencben hibásan választja meg a beszédhelyzet által előírt távolságot, test-

tartást (nem is beszélve a kommunikáció más csatornáiról). Lényeges különbség viszont, hogy a falusi ember inkább a visszahúzódot választja, az idegen tér elemeitől való biztonságos távolságot, inkább a kommunikáció lehetetlenségét, mint annak erőszakolását. Viselkedésével hangsúlyozza, hogy nem ismeri az itt szükséges szabályokat. A falusi környezetbe került városi ember ezzel szemben erőlteti a természetes kommunikációt, és ennek érdekében rendszerint betolakszik a beszélőpartneri személyes terébe (a kézfogás hosszú, bizalmas és túlgesztikulált, gyakori a vállonveregetés, megtapogatás, megjegyzéseket tesz a beszélőpartner külsejére, megfogja és minősíti a személyhez tartozó tárgyakat). Az eltérések mögött ugyanaz áll, mint amit a két különböző kultúrához tartozó egyén találkozásakor láthattunk. Kölcsönösen nem ismerik a partner térhasználati szabályait (ha tételesen is tudnának ezekről, akkor toleránsabbak lennének), ugyanakkor teljesen másképp értelmezik a környezet elemeiben lehorgonyzott térhasználati utasításokat: a tér elemeinek jelenlétéből vagy hiányából, megjelenési formájából, a térelemek egymáshoz való viszonyából eleve más és más utasításokat olvasnak ki. Meglepőek ezek a különbségek, hiszen térérzékelésünk biológiai alapjai azonosak. A tér használatával foglalkozó elemzések — bár egyelőre ezek sem mindig tudják kiiktatni a megdöbbenéssel párosult csodálkozást — azonban arra tanítanak, hogy a különbségekből adódó összeütközéseken nem elámulunk, hanem elgondolkozunk kellene. Nem ismerjük még eléggé a kultúránként és mikro-kultúránként nem tudatosan kialakított térhasználati—térformálási gyakorlatot, következtetésként arról sincs fogalmunk, hogy a működő szakértői csoportok által irányított gyors urbanizációval mit iktatunk ki végérvényesen az életünkéből. Nem kell az így elmaradó szabályokat sem értéknek, sem megmentendőnek tekintenünk, még csak összegyűjtenünk sem kell őket, elég lenne, ha megértenők a működésüket. Nem árt tudni, hogy e szabályokkal és az őket hordozó környezettel valami nagyon fontos dolog szűnik meg, amit valamilyen hozzá hasonlóval, belőle kinövővel, de mindenképpen a társadalom tagjai számára használhatóval kellene helyettesíteni. Ez néha sikerül, néha nem. Egyre inkább úgy látszik, hogy a környezetünk kialakításában — a műszakiak és a néha bevont művészek mellett — az emberi közösségeket talán legjobban ismerő antropológusoknak is szót kell majd adni.

Biró A. Zoltán

TÉR ÉS IDŐ A FALUBAN

A látvány ismerős. Idős falusi ember álldogál a város egyik forgalmas útkereszteződésénél. Mellette sietve gyalogosok haladnak el, átvágnak az úton, átlavíroznak a lassító—gyorsító autók között. Az ember csak álldogál. Ugyanígy álldogálna a hivatali épület bejárata előtt, az új negyed tömbházai között. Járt már itt, mégis nagyon bizonytalan: az utakat, lépcsőket látja, de nem ismeri ezeknek a tereknek a használati szabályait. Más térből jött. Olyanból, amelyet „úgy ismer, mint a tenyerét”. A falu kertjein áthaladó ösvények közül sötétben is a céljához vezető legrövidebbet választja; a határban „behuny szemmel” is tudja: melyik az út, ösvény, amelyre rá kell állnia. Ebben a térben él, ennek a térnek a szabályait ismeri. Örökölte ezt a mindennapi munkához, egyáltalán az élethez szükséges egyik legfontosabb ismeretet: hogy ebben a térben — a faluban s a határban — mi hol van, minek hol kell lennie. És nemcsak ezt — hiszen a hollal szorosan összefügg a mikor, a változás, a folyamat: minek, mikor van az ideje.

Ez a tudás, ez a szabályismeret valamikor életreszóló volt. Nem is nagyon szorult módosításra, hiszen sem a tér, sem az életritmus nem változott. Amikor azonban változni kezdett — tájainkon az első világháború utáni időben —: az új tér— és időformák szabályainak ismeretlensége félelmet, szorongást keltett és azt, hogy az egész élet tulajdonképpen kísérlet az új és az újabb szabályok megismerésére, elbírálására és beépítésére.

Az egykori faluban azoknak, akik ott születtek, nőttek fel, egyszerűnek és természetesnek, magától értetődőnek tűnik az, hogy a nyári konyhában, és nem a tiszta szobában lakik a család az év nagy részében; hogy a bizonyos hagyományos közintézményekben csak azt a helyet lehet elfoglalni, amely neme, korosztálya szerint őt megilleti; stb. Hosszú, nyugodt folyamat volt a térhasználat szabályaiak a megtanulása, elfogadása, volt alkalom, idő az ismétlésre.

Előbb a ház, majd az udvar, majd a szomszéd porták, az utca, a falu, a határ megismerése következett. Ez nem úgy történt, hogy egyszerűen látták és megjegyezték a sarkokat, lépcsőket, fordulókat, kapukat, kerítéseket, utakat — hanem a kapcsolatot, a hierarchiát (például a szobák fontossági sorrendje; az asztalnál az étkező személyek helyeinek rendje) is megtanulták. És közben kialakították a saját hierarchiájukat is, hiszen az egész térhasználat—elsajátítás az adott térben egyéni térhasználat kialakítása volt. Jobban esett a szomszéd kapu előtti térben üldögélni, mint a sajátjukén; a barát családjának kertjében játszani; az utcavégi közös kútra járni inkább vízért, mint a harmadik szomszédba.

A falubeli kalandozásoknak is kialakultak az útvonalai: kinek a kapuja előtt lehetett bámészkodni, hol lehetett gyümölcsöt lopni (zölden vagy éretten), melyik mellékutcat kellett elkerülni (mert egyszer ott megtámadta egy kutya); melyik patakhoz lehetett a barátokkal nyári délután kisértelni. De a legfontosabb oka a helyes, adekvát térhasználatnak, és a leggyakoribb alkalmak: a munkafolyamatok.

A ház a főzés, a házimunka tere; az istálló, ólak az állatgondozásé; a kert a zöldség— és gyümölcsstermelésé. A határ: a gazdálkodásé; az erdő: a gyűjtögetésé, a szerszám— és tüzi-fakitermelésé. Mivel a munkavégzés csak úgy lehetséges, ha ismerjük a munka terét, azt is mondhatnánk, hogy a munkavégzés szabályai magukba foglalják a térhasználat szabályait is. „A jógazda” — és egyáltalán, a falu lakói — a falu életébe való belenevelődés, a munkába való belenevelődés közben megtanulják belakni a teret. Ez nem azt jelenti, hogy mindenüvé eljutnak, mindenütt megfordulnak, minden zugot kifürkésznek. Nem az aprólékos megismerést fedi ez a kifejezés, hanem azt, hogy a megismert teret az élet más tényezőihez kapcsolva, viszonyokba állítva használják, mégpedig egy közösségben azokkal, akik az egyéni térhasználatukban ugyanezeket a térhasználati szabályokat alkalmazzák.

Ez a belakás inkább a térről való gondoskodást jelenti, és a kapcsolatot mindazzal, ami még a falusi élet koordinátáit alkotja. A térhasználatnak ugyanis alkalmi vannak, tehát az idő függvényében történik, az időhasználattal összekapcsolva. Maguk a korosztályközösségek is — az együtt játszó gyerekek, a kapu előtt üldögélő öregek, a sétáló fiatalok, a kocsmázó férfiak — a szabályozó időt mutatják. Együtt élték át az idő múlását, változásait, együtt tanulták meg, mikor van a munka, mikor a játék alkalmak (vagyis azt, hogy a játék maga is a munka utánzása); hogy reggeltől estig milyen tevékenységnek „van az ideje”; hogy tavasztól tavaszig munka— és ünnepnapok milyen ütemben követik egymást.

A szabályok megtanulása nem azt eredményezi, ami a városi ember számára annyira fontos (és természetes) az idővel bánni tudást. Az idő nem szolgálja, hanem uralja a falut. A falu ideje: természeti és közösségi idő, és nem az individuumé. A szabályok elfogadása a jellemző; az életfenntartó gazdasági tevékenység a természeti idő múlásának van aláren-

delve — ezt átütemezni, megváltoztatni lehetetlenség. A közösségi idő is alárendelődik a természeti időnek: a legnagyobb dologidőben a munkavégző, és nem az ünneplő tevékenységek dominálnak.

Ha kategorizálni kell, akkor a falu kettős időhasználata nyilvánvaló: létezik a hétköznapi és az ünnepi. Ugyanabban az időperiódusban egészen más szabályok érvényesülnek, ha hétköznapról, és ha ünnepnapról van szó. A hétköznap a munkáé. Az a tevékenység tölti ki, melynek célja a táplálék, a lakás megszerzése, a szükségletek kielégítése, azaz az egyén biológiai fennmaradásának biztosítása. Hogy a munkavégzési folyamat ezt hogyan valósítja meg, azt a természeti keretekben kialakult közösségi hagyomány, a munkavégzésre szánt idő rendje dönti el.

Egészen más az ünnepnap: a rítusok, a szertartások napja. Fokozottabban a közösség ideje ez (és amint említettem, a kortárs csoportoké). Különböző együtt végzett cselekvések sorozatával kell biztosítani a közösség — mint közösség — fennmaradását, folyamatosságát: bizonyítani kell, hogy a hétköznapok munkája tényleg eredményes volt. Ennek eszköze pedig: a bőséges, különleges étkezés, a díszes ruhákba kiöltözés, az idő „múlatása”.

A kétfajta időrend elsajátítása: alapos, mély, életre szóló. És a hagyományos tér és időhasználathoz szokott emberek akkor bátoritanodnak el a legjobban — a járdaszélén való állingáláshoz hasonlóan —, ha összekavarodnak munka— és ünnepnapjaik: tétlenül üldögélnek munkanapokon és fordítva. Vagyis, amikor minden eddigi szabályismeretük ellenére tőlük független normák szerint kell cselekedniük.

Gagyí József

SZABÁLYSZEGÉS AZ UTOLSÓ BÚCSÚNÁL

A temetkezés szokáskörét vizsgálva Homoródalmáson figyeltünk fel olyan viselkedésformákra, amelyeket a közösség mint deviáns eseteket kezelt. A temetés — mint egy közösség életében szabálytalan időközökben ismétlődő esemény — egy bizonyos jelenségsorozatból áll, a jelenségek tovább bonthatók egyes mozzanatokra.

Az esemény keretében a jelenségek ugyanolyan kontextusban való megemlézése rendszerűséget kölcsönöz, ugyanakkor a résztvevőknek bizonyos jól körvonalazott szerepeket alakít ki. Ezeket esetenként más—más résztvevők jelenítik meg a szerep megkívánta szabályok alapján. Az eseményt természetesen a történelmi—társadalmi körülmények formálták olyanná, amilyen, s ezek változásait tükrözi. Előre kell bocsátanunk, hogy megfigyeléseink szerint a temetkezés szokásköre — összehasonlítva az emberélet nagy fordulóit övező más szokáskörökkel (születés, párválasztás) — lassabban változik, lassabban épülnek be új elemek az esemény menetébe, lassabban morzsolódnak le a régié. Ennek megokolása mélyebb elemzést igényelne, a fenti kijelentésünket csak empirikus megfigyeléseinkre alapoztuk. Éppen azért, mert a szóban forgó esemény egészét még alig érintette az „urbanizáció szele”, alkalmasnak látszik a „nem szokásos”, „nem szabályszerű” viselkedésmódokhoz való viszonyulás vizsgálata.

Tárgyunkat legcélszerűbben a szerepek síkján közelíthetjük meg. Említettük, hogy az eseményt alkotó jelenségsor lepergetése bizonyos szerepeket alakít ki. E szerepeket íratlan szabályok alkotják, olyan szabályok, amelyeket csak bizonyos tapasztalat után sajátít el az egyén, erre időt is ad a közösség. (Például vannak olyan szerepek, amelyeket csak a legidő-

sebb résztvevőknek szabad vállalni.) A közösség szerepelvárása tehát az egyes szerepet alkotó szabályok betartása. A szerepfeladatok tökéletlen végrehajtása, más szóval a szabálysértés, deviáns cselekedetnek minősül.

Alábbi példáinkban néhány szabálysértést mutatunk be, figyelve a közösség viszonyulására is. (Példáink egy részénél mint megfigyelők vettünk részt, másokat lejegyeztünk mint a közösséget foglalkoztató, a megszokottól eltérő eseteket.)

A közösség elvárta szerepalakítás rendezőelve az elhunythoz vagy annak a közeli hozzátartozóihoz fűződő kapcsolat milyensége (közeli, távolabbi rokonok, szomszédok).

A közösség az elhunyt szomszédjától elvárja, hogy részt vállaljon az eseményből, ajánlkozzék a szerteágazó gyakorlati teendők elvégzésére (a halott öltöztetésétől a sírgödör kiásásáig stb.), jelenjék meg a virrasztó estén. Más teendőkre vállalkoznak az asszonyok mint a férfiak. A közösség ítéletével találkoztak a következő esetek. Az elhunyt középkorú férfi, akinek egyik szomszédjával — szubjektív okokból — már évtizedekkel halála előtt elhidegültek a kapcsolatai. Az illető szomszéd a következőképpen közli környezetével, hogy az elhunythoz való viszonyán a halál mit sem változtatott: az indulásra kész temetési menet előtt viselőruhában megy a munkahelyére. Ugyanezt közli más esetben az a tőzsomszéd, aki az elhunyttal (pár négyzetméter földterület feletti vita miatt) rossz viszonyban lévén, amikor az ablaka előtt halad el a temetési menet, bekapcsolja a rádióját. A közösség mindkét esetben elutasítja a szomszédok viselkedését. Szerepelvárása a következő: ha nem is vállalják gyakorlati teendők intézését, vegyenek részt a temetésen. De hajlamos a távolmaradás elnézésére is, viszont elutasítja a sérelmek ilyen formában történő felhánytorgatását a holttal szemben. Az első példánál ilyen megjegyzést hallottunk: „nem tudott félrehúzódni, vagy a kerten keresztül menni, miért kellett mindenki szeme láttára menjen!” Ebben a fennen hangzott elutasításban áll a közösség szankciója. Így befolyásolja, szabályozza a jövőben előfordulható, hasonló helyzetben levők viselkedését.

A távolabbi rokonok szerepfeladata részt vállalni a szomszédokkal együtt a gyakorlati teendők intézésében, elvárják, hogy a „keszvesekhez” intézett szóbeli részvétnyilvánítás mellé pár szót ejtsenek a halotról is. Közülük kerül ki egy irányító szerepű egyén, akit a halott közvetlen leszármazottjai bíznak meg a különböző teendők összehangolásával, megszervezésével. A szabályok jó ismerőjének kell lennie. A távolabbi hozzátartozók szerepüket általában mindkét irányban túlméretezhetik. Az elvárt viselkedésminta alapvonását a mértékletességben jelölhetjük meg.

Helyzetüknél fogva a közeli rokonok szerepe a legszabályozottabb. Ennél a kategóriánál azért a leggyakoribb a szabálysértés, mert az az életformaváltás következtében ezek feledésbe merülnek. A hagyományos paraszti közösségek felbomlásával az annak keretéből kiszakadó egyének érték— és normakommunikációjában zavar állhat be. A nem ismert vagy félig elfelejtett szabályokat az egyén nem tudja a megfelelő helyzetben alkalmazni, vagy bizonyos helyzetben nem a közösségtől elvárt szabályt alkalmazza.

Egy—egy koporsó köré összesereglett vérségi leszármazottak különböző társadalmi státusú egyének, a statuskülönbségek különböző érték— és normarendszert jelentenek. Ha, némileg egyszerűsítve a képletet, két csoportba soroljuk ezt a kategóriát (nevezzük a közösség kereteiben megmaradókat A—nak és a kiszakadókat B—nek), akkor az esemény menetében a B csoport tagjai magukkal hozott érték— és normarendszerüket félretéve a többségi A csoport szabályaihoz igazodnak. Mielőtt továbbvinnék az interakció vizsgálatát, lássunk előbb néhány megfigyelt példát.

Nagyvárosokban élő közeli hozzátartozókat kellett figyelmeztetni például, hogy a virrasztásnál nem és kor szerint kell helyet foglalni, a ravatal mellett a halott balján a férfiak, jobb felől a nők foglalnak helyet, elsőnek kell beülni a ravatal mellé, mielőtt gyűlni kezdenének a részvénytulajdonosok, utolsóknak elhagyni a ravatalt, időközben nem szabad felállni, jár-kálni. Nem szabad semmilyen segédkezni (főleg ételkészítésben nem!), a temetési menetben tilos cigarettázni. A fájdalmat csak bizonyos határok között illik kinyilvánítani: azt a negyvenéves férfit, aki rövid idő alatt elvesztette két legkedvesebb hozzátartozóját, amikor a sír előtt földre roskadt, nagybátyja felemelte és megjegyezte: „Tartóztasd meg magad, nem vagy fejeznép.”

Íme még néhány szabály: a halottas háznál nem szabad a pálinkáspoharakkal koccintani; a tükröt le kell fordítani vagy letakarni; a halottat a ravatalon lábbal az ajtó felé kell elhelyezni; a sírgödörben arccal kelet felé; ha férfi a halott, a zászlókat férfiak viszik, ha nő, akkor nők; a toron addig nem szabad italt, ételt fogyasztani, amíg egy idősebb férfi be nem köszönti az asztalt a szokásos formában. A szabályokat tovább sorolhatnánk.

Visszatérve a két csoport tagjainak viselkedésmódjához, az esemény menetében a B csoport tagja lépéshátránnyal indul: számára ismeretlen terepen mozog, nem sajátíthatja el a fordulatoknak megfelelő szerepeket. Ugyanakkor az A csoport tagja, aki ismert normákat alkalmaz megfelelő helyzetekben, a helyes cselekvés biztonságával kalauzolja a B csoport tagját — sokszor csak gesztusokkal — a szabályok sűrűjében. A helyes cselekvés biztonságát az általa megszokott menetrend szerint pergő jelenségsor igazolja. Éppen a biztonsága megőrzéséért érdekelt az irányító szereppel való azonosulásra. Mivel a megszokott viselkedésmintát megjeleníti, fenntartja, egyszersmind megerősíti a rendszert szabályozó normákat, a közösség létrehozta formákat (ugyanakkor saját pozícióját is). Ebben érhető tetten a szerep társadalmi funkciója. A szabályozás tehát mindig valamilyen érték védelmét, megtartását célozza.

Oláh Sándor

TRÉFA ÉS SZOCIALIZÁCIÓ

„— Sanyi bátyja, megnézhetem—e a kicsi macskákat?
— Nézzed Laci.”

A kérdés és a felelet egy olyan nyelvi játék kezdete, amely humorával, dramaturgiájával, nyelvi ötletességével méltán hívja fel magára a közvetlen szemlélő figyelmét. Sajnos idegen személy jelenlétében ma már egyre ritkábban vállalkoznak ilyesmire, ezért a szó szoros értelmében véve kutatni kell ezeket a tréfás nyelvi kapcsolatokat. A kutató pedig már csak olyan közvetett bemutatásra vállalkozhat, mint amilyennel én is a következő oldalon kísérletezem, ez pedig a részletező, elemző bemutatás.

A színhely egy Hargita megyei falu, a kerámiaiparáról híres Korond egyik házi műhelye. A családtagok mindennapi megszokott munkájukat végzik: fazekainak, nyomtatnak, virágoznak. A kérdés a korongozó családfőnek szól, státusánál fogva ő adhat engedélyt az ajtó mellett ácsorgó négyéves szomszéd kisgyerekeknek a játékra. Laci pedig — megszabadulva a várakozás és a kérdés terhétől — a kályha melletti kosárban lévő pár hetes macskakakolyökhöz szalad, lekuporodik és magáról megfélekezve kezd játszani velük. Néhány

perc múlva „Sanyi bátyja” hátranéz, és látva a gyerek önfeledt játékát, anélkül, hogy munkáját félbeszakítaná, kérdést kérdés után tesz fel.

A párbeszéd így alakul (a zárójelbe tett pontok hosszabb—rövidebb szüneteket jelölnek):

- Ejsze tetszenek neked azok a macskák?
- (...) Igen.
- Jó lenne, ha örökké lehetne játszani velök, ugye?
- (...) Jó.
- Mondd meg apádnak, szerezzen neked egyet.
- Mondtam...
- S nem szerzett egyet?
- Azt mondta, hogy nem kell...
- (...) Pedig jó lenne, ha otthon lenne egy ugye?
- (...)
- Én egyet adok neked, vidd haza!

(A gyerek szeme egyből felcsillan, most már nem figyel a macskákra, hanem a Sanyi bácsi szavain csüng.)

- Kell—e no?
- Kell.
- Válaszd ki, hogy melyik kellene (...) A szürkét nem adom, met az nyávog a legszebben, a másik kettőből egyet elvehetsz.
- (...) Ez kellene, ne.

— Fogd meg s vigyed, de osztán etessed, met megdöglik, ha nem eteted!

(Laci kiemeli a macskát, próbál indulni vele, de nem tudja tartani a rugdalózó állatot).

— De azt tudod, hogy ingyen nem lehet, mit adsz érte?

(A gyerek leteszi a macskát, látszik, hogy gondolkodik.)

— Tényleg kell az a macska?

— Kell!

— Biztos?

— Biztos!

— Na, akkor figyelj ide. Tedd belé abba a dobozba s vigyed. Otthon mondd meg apádnak, hogy a kicsi bornyútokat hozzátok ide a macska helyibe.

(Laci annyira benne van a macskaszerezésben, hogy hamar beleülteti a macskát a dobozba s indul kifelé. Nem veszi észre a többiek mosolygását. Az ajtónál azonban Sanyi bátyja megállítja.)

— S hátha apád nem adja ide a bornyút? (...)

Eredj, fuss haza, s kérdezd meg, hogy adja-e, s hozzátok hamar a bornyút, utána a macskát es vihetitek! De hamar gyertek, met másnak eladom!”

(Laci elszalad, még mindig nem véve észre, hogy mi is történt vele. A történethez hozzátartozik még az is, hogy jó néhány napig gondosan kerüli a Sanyi bátyját. Hogy mi történtett otthon, azt nem nehéz kitalálni: rádöbbenik arra, hogy csak játszottak vele, a Sanyi bátyja csúfot üzött belőle.)

*

Eddig a játék. Sajnos, írásban lehetetlen visszatérni a családfő biztató, rábeszélő hangvételét, magának a biztatásnak a fokozatos kiépülését, a gyermek örömének fokozódását, s a szavakban meg nem fogalmazható „magáratálalást” a játék végén. Ezeknek a mozzana-

toknak a rögzítéshez sokkal részletesebb leírásokra volna szükség. Ezúttal azonban nem a szakzerű leírás volt a célom, hanem csupán ennek a jelenségnek a bemutatása és értelmezése.

Ilyen és ehhez hasonló tréfás nyelvi kapcsolatokat ma is szép számmal megfigyelhetünk, ha nagyon utánajárunk. Még többről hallhatunk hírt, ha a mai középkorúakat faggatjuk saját gyermekkorukról. Mindenki járt már így, és ha az ugrató el is felejtette régen az egészet, a szenvedő alanyok emlékezetében híven megőrződnek ezek az emlékek. Néhány ilyen felidézett vagy megfigyelt tréfás nyelvi kapcsolat után (a jelenségre a neves antropológus, Radcliff—Brown hívta fel a figyelmet 1940—ben, azóta elég kevés vizsgálat készült) hamar észrevesszük, hogy mind belső megformálásukban, mind pedig a falu kommunikációs világában való elhelyezkedésükben bizonyos szabályozások működnek. Ha a résztvevőket megkérdezzük, hogy miért kezdeményezik ezeket, akkor ilyen válaszokat kapunk: „Jön ez magától!”, „Így hozza a helyzet”, „Velem is ilyenformán bántak akkoriban”, „Így szokás” stb. Az ilyen megnyilatkozások amellet érvelnek, hogy a közösség életét szervező, irányító hallgatóságos szabályok egy csoportjával van dolgunk. Olyan szabályokkal, amelyek nem tükröződnek a tételesen megfogalmazott értékekben, normákban, hanem az adódó játékhelyzetben, mint környezetben háttértudásként vannak föloldva.

Tréfás nyelvi kapcsolat nem jöhet létre bárhol, bármikor, és nem is kezdeményez bárki ilyeneket, azonban ahol lehet kezdeményezni, ott illik vállalni, megfelelően ezzel a helyzettel a kihívásnak. Ha egy felnőtt játékhelyzetbe kerülve nem teszi meg a kezdő lépéseket, akkor státusán esik csorba, mint ahogy a kapcsolat elől menekülő gyerek is a felnőttek szemében élehetlenné, „nem életrevalónak” minősül. A jól játszókra ellenben azt mondják, hogy „életrevaló”, „talpraesett”, „jól vág az esze”, „jól fogja a fűfáng”, „tud kettőt” stb.

Tréfás nyelvi kapcsolat lejátszódhat idős és fiatal férfi és nő, férfi és gyerek között. Mivel példám az utóbbi típusból vettem, nézzük meg ezt közelebbről. Nem tapasztaltam, hogy nők ilyen kapcsolatot kezdeményeztek volna, a férfiak közül is inkább az idősebbek vállalják. Ha több férfi van jelen, akkor a korban, rangban, hírben (híres tréfálkozó kedvéről) magasabban állónak van elsőbbsége. Ha családi környezetben történik a dolog, akkor rendszerint a családfő vállalja magára ezt a szerepet, a többiek legfeljebb variálják, nyomatékosítják a mondottakat. Ami a helyszínt illeti, csak nagy ritkán játszódik le ilyesmi a gyermek otthoni környezetében (apa és fia között nem szokás ilyen kapcsolatot kezdeni), legfeljebb akkor, ha tréfás kedvéről faluszerte híres ember látogat a házhoz. A leggyakoribb helyszín a szomszédság, de lehet az utca is, vagy mezei munkák idején a határ. Aki kezdeményez, az rendszerint ismerős férfi: szomszéd, nagybácsi, koma, esetleg más olyan személy, aki a gyerek szüleivel rendszeres, de nem állandó jellegű kapcsolatban áll. Végül pedig meg kell említenem azt is, hogy sokkal szívesebben, szinte kötelező érvénnyel kezdeményeznek ilyen kapcsolatokat fiúgyermekkel.

A falu kommunikációs rendje felől nézve ezek a tréfás nyelvi kapcsolatok a bizalmas kapcsolatok csoportjába sorolhatók, ami annyit jelent, hogy a felek sok mindent megengedhetnek maguknak, el egészen a partner önazonosságának kétségbevonásáig, s mindezt a sértett félnek nem illik nehezmenyezni. Nem a sértés, nem az adok—kapok típusú kölcsönös vagdalkozás, és nem a győzelem hajszolása fontos, hanem sokkal inkább a kapcsolat „jó” végigjátszása. A főszereplők és résztvevők számára egyaránt akkor jó a játék, ha gördülékenyen folyik, ha kiaknázza a helyzetben lévő összes lehetőségeket. Nézzük meg röviden most már azt, hogy ennek a hallgatóságos szabálykeretnek a hálójába fogva mi is

történik, miképpen kelnek életre a játékhelyzetek és hogyan futják ki magukat a játékhelyzetekből adódó lehetőségek.

*

A játékhelyzethez mindenekelőtt elemek kellenek. Egy gyerek és egy már nem fiatal férfi, a gyerek számára nem—otthoni tér, és valamilyen dolog vagy információ, ami mindkettőjük számára jól kezelhető, amiről egyformán sokat tudnak, vagy mindkettőjük számára nagyon fontos. A szükséges elemek jelenlétét a felnőtt érzékeli és azok hasznosíthatósága, illetve saját hangulata függvényében dönt arról, hogy kezdeményezzen—e tréfás kapcsolatot, vagy elmenjen a lehetőség mellett. A gyermekre irányuló megszólítás gesztusával összeköti a meglévő tréfás elemeket, és menet közben más elemeket is bevonva (például: családtagok vagy más jelenlevők figyelembevétele, a macskáról való tudás részletezése, a gyerek otthoni helyzetére való utalások stb.) a párbeszéd folyamán egyre tökéletesebbé építi ki a játékhelyzetet.

Amint a példából is láthattuk, a felnőtt kezdetben gyakorlatilag a gyerek helyett beszél, az ő gondolatait, vágyait fogalmazza meg, segít neki kimondani azt, amit egyébként nem merne vagy nem tudna. A játék csapdája ott kezdődik, amikor a gyerek a macskákkal való játék bűvöletében a felnőtt szövegelésének hatására lassan, de egyre határozottabban beleéli magát egy szerepbe (neki macskája van, vigyáz rá, eteti, játszik vele stb.), ami valóságos helyzetétől teljesen idegen, ti. otthon nem tűrik meg a macskafélét. Annyira beleéli magát ebbe a szerepbe, hogy a valóságos világról, annak törvényszerűségeiről teljesen megfeledkezik, és bármit hajlandó megígérni cserébe a macskáért, amikor a szereppel való azonosulás tetőpontján, az ajtó felé menet megállítják. Hasonló helyzetekben hallottam már odaigérni tegnap kapott méregdrága játékot, kedvenc ruhadarabot, szánkót, sőt még pár hónapos kistestvért is. A felnőtt menet közben még sok apró részletkérdést is megemlíthet, például azt, hogy a macska mit nem szeret, milyen meleget kell neki biztosítani, mi történt egy másik macskával, amelyikre nem az előírások szerint vigyáztak. Annyira hitelesnek látszik az egész, a gyerek annyira beleéli magát a felkínált szerepbe, hogy pillanatnyilag képes megtagadni saját mindennapi énjét, s annak ellenében teljesen azonosul a számára kivitelezhetetlen szereppel. A felnőtt rendszerint az abszurdumig fokozza a valóságtól való eltérést, néha olyan elemeket visz be a játékfolyamatba, amelyeket a gyerek rendes körülmények között nem hinne el, vagy legalábbis kétkedéssel fogadna (például azt, hogy a macska mindennap kockacukrot eszik, a csirkét meg kell táncoltatni, a borjút meg kell minden reggel lovagolni, mert másképp nem nő meg stb.), de játékhelyzetben nagy valótlanságot kell állítani ahhoz, hogy azon fennakadjon. Gyakran megtörténik, hogy a szereppel való azonosulás tetőpontján a gyerek meghökken egy abszurd feltételen és hirtelen rájön, hogy a bolondját járatták vele. Ekkor a szerep a pillanat törtrésze alatt összeomlik s ő pedig — kárörvendő vagy elnéző kacagástól kísérve — a „magasból” visszapottyan a valóságba. Csak ebben a pillanatban érzi meg ösztönösen, hogy bejárt egy nagy utat, ami talán álom volt, talán képzelődés, s ami nagyon messzire ragadta. A felismerés a bejárt út legtávolabbi pontjáról rántja vissza. A kijózanodás felér egy kisebb megrázkódtatással. Helyére fordul a világ, és abban megtalálja „eljátszott” identitását—tudatát. A fölismerésnek azonban ára van: a helyszínről menekülni kell, el kell viselni mások nevetését, a megtépzott éntudat csomópontjait újra be kell biztosítani. Az általam bemutatott példában ez a fordulat akkor játszódott le, amikor Lacit otthon felvilágosították Sanyi bátyja ugrató szándékáról. Nyilván könnyű lett volna Lacit ott helyben is „elintézni”, a felnőtt játékos kedve azonban ezt a változatot diktálta. Bevonta a játéktérbe a gyerek szüleit is.

A tréfás kapcsolatok hallgatólagos szabályozottsága arra utal, hogy nem pusztán időöltésről, nemcsak szórakozásról van szó (sokan a beszélés kedvéért való beszélésnek is nevezik a tréfás nyelvi kapcsolatokat), hanem jól meghatározott közösségi funkció működéséről. A bemutatotthoz hasonló események egyben jól szervezett tanulási alkalmak is (a tanulás kifejezést a szó legtagabb értelmében véve), a közösség szocializációs gesztusai, amelyeknek mindennapi újrafogalmazódásában az életmódra, a világrépre, a szokásokra, az értékekre és normákra, a közösség működési módjára vonatkozó tudás adódik át. Természetesen más tanulási alkalmak és formák is vannak. Mindenikben a közösség működését szervező, befolyásoló hallgatólagos szabályozások érhetők tetten. Közülük a tréfás nyelvi kapcsolatok világa ma még alig érintett terület. Az úgynevezett székely anekdotákat tartalmazó kiadványok népi egzotikumként kezelik ezt a kérdést, következésképpen a szövegek mögött álló világot lehetetlen rekonstruálni. A tréfás nyelvi kapcsolatok világának elemzése pedig sok mindent ígér. A népi kultúra működésére vonatkozó válaszok mellett — többek között — egy termékenynek ígérkező szemléleti fordulatot is: az antropológiai látásmód és elemzési gyakorlat meghonosodását.

Biró A. Zoltán

„...MEGMONDTA MI VOLT, MI VAN, MI LESZ.”

Az embernek két alapvető, minden korban, minden közösségben fellelhető óhaja van: megtudni, megismerni az egyéni jövőjét, a közösség, a világ jövőjét és magunk számára kedvezően befolyásolni azt. „Nem így képzeltem...”; „Ha tudtam volna...” szoktuk mondani a jelenné vált jövőre, ezzel is jelezve, hogy mennyire alapvető fontosságú, mennyire létszükséglet az, hogy tudjuk a jövőt — hogy folytonosságban, és ne az újrakezdésben, megszakítottságban éljünk.

A változások elkerülhetetlenek. A megismerhetőség kérdésével együtt felmerülhet egy másik kérdés is: a változásokat lehet—e, és mennyire lehet befolyásolni, szabályozni: mennyire, milyen formában lehet a jövőt a jelenhez közelíteni, megismerni, s így a kozmikusból, idegenből antropomorfizálni, értünkvalóvá tenni a világ folyamatait.

A hagyományos közösségben élő ember már nagyon régóta kidolgozta a fenti kérdésre a gyakorlatban működő válaszokat. Akkor életrevaló — tehát a jövőben—létezés esélyeit maximálisan őrző — egy közösség, ha a tagok között bizonyos, a szükségletek kielégítése érdekében jól működő munkamegosztás és kooperáció jön létre; nem csak ügyes vadászai, munkabíró asszonyai, jó mesteremberei, rátermett vezetői voltak például egy életrevaló közösségnek, hanem olyan „specialistája” is, akinek feladata a „jövészabályozás”. Több, általánosan ismert nevet sorolhatnám az ilyen specialistáknak; ez a név ugyanis attól függően változhat, hogy milyen történelmi körülmények között, milyen közösségben élt ez a specialista. Hívhatták sámánnak, varázslónak, jósnak, jövőmondónak, papnak. Egy közösségben egyszerre több is létezhetett belőlük; a nagy világvallások térhódításával egyszerre működhettek a hivatalos, és az üldözött specialisták is. Egyáltalán, térben és időben számtalan változata született meg a jövészabályozónak, és még inkább annak a jelenségnek, amiről beszélni szeretnék: a közösség jövészabályozó mechanizmusainak.

Egy konkrét esetet szeretnék bemutatni, mellyel néprajzi gyűjtéseim során találkoztam: Horokály Józsi bá jóslásait. Azaz azt, hogy hogyan él(het)nek múlt században elhang-

zott jóslatok a XX. század nagy változásairól egy falu, Korond, és a hozzá tartozó tanyák (Fenyőkút, Pálpataka) idős (de nemcsak idős) parasztembereinek tudatában. Hogyan élnek és hatnak az időben ezek a jóslatok; mi és hogyan segíti a meglétüket?

A XVIII. század végén, a XIX. század elején, „a napóleoni időkben” élhetett Korondon Horokály Józsi bá; „nem volt családja, vénlegény volt és úgy is halt meg.” Tanult embernek tartották: „Olaszországban volt, apám azt mondta, Olaszországba, hát előbb itt tanult valahol, de végül Olaszországba járta meg magát.” Amíg „ez a napóleoni munka folyt”, hogy nehogy elvigyék, kiköltözött a korondi hegybe, házat épített „két bejárattal, hogy ha ellenség bejönne az egyikén, a másikon kimenekülhessen.” Kecskéket tartott, vadászott. A helyet ma Horokálysorkának nevezik. Öregkorára megvakult, kis gyerekek (a mostani nyolcvanéveseknek a nagyapjai) vezetgették. De hát melyek is voltak a jóslásai, amelyeket a parasztközösség, amelyben élt, máig is megőrzött?

„Horokály Józsi bá vót, úgy hitták, Józsi bá. Arról csak azt tudom, aszmonta, hogy olyan világ jó be, hogy olyan kocsik lesznek, ami elejibe lovat nem ké fogni, anélkül mejen. Magától. Akkor aszmondta, hogy olyan madarak lesznek, amelyek repülnek, gépek. Ezeket mondta. Akkor azt is, hogy a világot behúzzák cémával, s az egész világon tudnak beszélni egymással, szóval a telefon, ő magyarázta.”

„Aszmonta, olyan utak, vasutak lesznek. Olyan szekerek lesznek, hogy ha képes egy falu felülni, azt is viszi. S azt mi húzza, Józsi bá, mondták a népek. A maga magát elhúzza! Ha, mondták, Józsi bá miket mesél! Maga magát elhúzza! S miből lesz a vas, honnat szerzik elé, honnét kapják? Mikor annyi nem volt, hogy a marhának a talpára tudjanak ütni, vagy a kerekekre, fakókerekekre voltak, tudjanak tenni. Aszmonta, hogy akkor lesz vas, lesz is, aki megcsinálja. Osztán kérdezősködtek tőle: Milyen lesz az a vasút, hogy mejen rajta az a szekér? Aztán mondta: olyan vasmadarak lesznek, s avval, apámtól hallottam, az utolsó időben olyan lesz, hogy amikor felszállnak, a napot nem lehet meglátni tőlük, annyi lesz.”

Aztán „olyan veszedelem lesz, hogy a végivel az utak mind bepázsintozódnak. S aszmonta, aki megmarad, az egy bottal a kezében a világból kimehet, nem mondja senki sem, hova megy. S aszmonta, hogy a világ fejesei addig mennek városról városra, a megegyezésre, nem tudnak suhutt megegyezni. Mégis végül megegyeznek, akkor kikiáltják, hogy béke és biztonság, akkor hirtelen megfordul, az egész világ forradalommal válik, ami menthetetlen lesz. Az egész világ.” (M. P. P.)

„Aszmonta vót: ezer telik s ezer nem. Napkeletről egy kicsikirály elindul, az egész világon végigmegy. Akkor egy olyan háború lesz, hogy mittudomén, milyen hidat mondott, rézhidat, azt felhányják a lópatkóval a lovak, mikor ott keresztül mennek. Mikor annak vége lesz, annak a háborúnak, aszmonta: aki megmarad még, valaki, mehet hét falun keresztül, hogy valakivel találkozzék. Ha valakivel fog találkozni, még a forgácsot is meg fogja csókolni, hogy ez az őseiké volt. Azután még fog valaki egy kicsi jó világot érni, de nem sokat. Ezt magyarázta.” (I. A.)

A jóslatok szöveg szerinti megformálása változhat, de a tartalmuk ugyanaz. Van néhány, amelyet mindenki ismer; s vannak kevésbé általánosan elterjedtek. Két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt a XIX. század végi technikai változásokra, másrészt a XX. századi nagy történelmi—társadalmi katasztrófákra, háborúkra utalók. Legalábbis így lehet ezt kikövetkeztetni az adatközlők kommentárjaiból, mert maga a jóslat szövege nagyon általános értelmű. De hát a kettő — a szövegek és az adatközlők viszonyulásai — együtt értelmezendők. Együttesükből kiindulva fejthetjük fel ennek a közösségnek a jövőszabályozási mechanizmusát, vonhatunk le néhány általános érvényűnek vélt következtetést.

A jós mindig egy választ fogalmaz meg a közösség kérdéseire. Ezek a válaszok az egyén számára akkor válnak jelentéssé, akkor elhíhetővé, elfogadhatóvá és átélhetővé, amikor ténylegesen benne is megfogalmazódó kérdéshez, számára is éppen akkor fontos problémához kapcsolódnak. Azt is lehet mondani, hogy minden válasz csak az időbe beledobott javaslat, amely a ráismerés pillanataiban teljeseedik tényleges válasszá. Ha a jövővel kapcsolatos kérdések merülnek fel, például az, hogy milyen lesz a technikai fejlődés a jövőben, a specialista elmondja jóslatait a közösségnek. Megfontolják, vagy kinevetik — foglalkoznak vele, elvetik vagy töprengenek rajta. A szavak — mint általában a jóslások szavai — nagyon általánosak, éppen ezért sok konkrétumhoz köthetők, széles a ráismerési skála. De mikor, hogyan, és a közösség tagjai számára egységesen jön-e létre ez a kötődés? A jós ismerteti a jövőt, ezzel csak azt éri el, hogy figyelmeztet, felkészít, rákészt valamire; senki sem tudná pontosan kifejtteni azt, hogy mire. Csak az bizonyos, hogy ez a rákésztülés nagyon fontos — mondhatni, hogy ténylegesen ezzel a jövőre—készüléssel kezdődik a jövő. Lényeges vonás, hogy ez a jövő nem egyéni így, ebben a formában; a javaslatok állandóan szóbeszéd tárgyai, egységesülnek a vélemények, a hozzá való viszonyulások — különösképpen a klasszikus parasztközösségekre érvényes ez. Az egységes véleményrendszer növeli a közösségnek, mint egésznek a hatékonyságát, és a csoporttagoknak, mint egyéneknek, megkönnyíti a világ észlelésének, értelmezésének feladatát.

Bekövetkezhet az a helyzet, amikor olyan jelenségek, eddig soha sem látott gépszörnyek jelennek meg például, amelyeket azonnal „magyarázni kell”, a „helyükre” kell tenni őket és a velük kapcsolatos jelenségeket. Ez a hely pedig már a jóslattal körvonalazódni kezdett.

A korondi nyolcvanévesek tizenéves korukban láttak először vonatot, gépkocsit, repülőgépet.

(Nem ijedt meg a vonattól?) Én nem. Hát aztán kerültem, csodálkoztam rajta, hogy rihtolták, fordították meg a kazánokat, hogy újra eleibe állítsák s menjenek. Parajdon a végállomáson volt, s ott meg kellett forduljanak. Hatalmas nagy vastábla volt, s a közepibe egy olyan nagy csőforma, s az fogta fel a gépet, s azon fordult meg.” (M. P. P.)

A nagyapák nemzedéke, amely feltételezhetően közvetlenül Horokálytól hallhatta a jóslatot, ekkor már idős lehetett. Elég nehéz reprodukálni, hogy mi zajlott le bennük, mikor tudomást szereztek ezekről a masinákról, s még inkább: mikor megpillantották, vagy éppen használták őket. Horokály jóslatai, ha a jóslás kimondása után közvetlenül félig—meddig feledésbe is merültek, de hírek jöttével — hogy létezik vasút, gépkocsi, telefon, repülőgép azzal a kíváncsisággal együtt, hogy „micsoda fura masina lehet is az”, aktualizálódtak. A jóslás, mint a jövőt szabályozó tett, mint a jövő magyarázatára tett javaslat, kezdett értelmet és jelentést nyerni. Töprengettek ugyan azon a kérdésen, amelyik a mai öregeket is foglalkoztatja (az ugyanis, hogy „hát Józsi bá azt honnan tudhatta, honnan hallhatta, honnan olvasta”), de el kellett ismerniük, hogy íme ez az a csoda — ez az a jövő —, amelyről Horokály beszélt. Ezután már csak a tényleges szembesülés, a gépek meglátása, megcsodálása következhetett. Egy ismeretlen, hangos, félelmetes, erős szerkezet, ami váratlanul jelenik meg, amiről nem tudja az ember, mire is szolgál, „kell—e félni tőle”, az ijedtséget, pánikot okozhat. Embertársai előtt kinevetheti, „kiviselheti” magát az, aki nem tudja felismerni, elhelyezni a jelenséget, nem tud megfelelően viselkedni (mondhatni: nem ismeri a megfelelő viselkedési, kulturális mintákat), nem is beszélve az életre szóló pszichés károsodásokról. (Egy idős asszony mesélte el, hogy amikor rosszul alszik, visszatérő álma, hogy a fiáéknál van, egyedül a lakásban, cseng a telefon, s ő nem tudja, vegye—e fel, és felveszi, s

akkor nem tud beszélni, s a fiáék, mikor ezt megtudják, megszidják, s akkor a következő alkalommal megint cseng a telefon, s megint egyedül van a lakásban... stb.)

Nagy előny, győztes tett az, ha az ember ráismer egyből a gépre. Megnyugvást, biztonságot jelent ez; sikerélményt, mondhatni. Íme, egy olyan valami, a saját jövőjének egy olyan jelenné vált darabja, amelyet a jóslat jóvoltából már ismert; amely nem volt számára ismeretlen és veszélyes, mert a közössége számára sem az, amelynek tagjai közül lehet, hogy sokan nem találkoztak még azzal a bizonyos géppel, de találkoztak a jóslattal, amely megteremtette a lehetőségét annak, hogy magáról a jelenségről — hogy valahol, más országban, a jövőben van ilyen gép — úgy lehessen beszélni, mint a közösség közös tudásáról. A jóslat tulajdonképpen nem az egyéneké, hanem a közösségé.

Úgy is mondhatnánk: a közösség megrendeli a jóslatot — ami azt jelenti, hogy bizonyos „kérdéseket” tesz fel a jósnak; de még inkább azt, hogy csak a megrendelt jóslatokat veszi figyelembe, csak az őt érintő jövő—magyarázatokat tárgyalja, adja tovább; a többit elfelejti. Ami nem azt jelenti, hogy ez a felejtés végleges, hogy nem jöhet el az idő, amikor a felejtésből előbukkanhatnak és aktualizálódhatnak bizonyos jóslatok.

Az egyéni életforduló magyarázatot, távlatot nyer a jóslat felidézésével. És bizonyosságot: ha az egyik (ha több) jóslat beteljesedett, akkor mindaz, amit a jós mondott, igaz, s be fog teljesedni ezután.

Az már csak természetes, hogy az 1970—es árvíz idején is emlegették Horokályt, hogy ezt is megjósolta. És egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy bizonyos krízishelyzetekben lesznek a közösségekben olyanok, akik elmondják ezután is: „Jósi bá ezt is tudta, ezt is elmondta...”. Ugyanis még a legaprólékosabb kutatómunkával se tudná senki kideríteni, hogy melyek azok az aktualizált jóslatok, amelyeket, bár nem Horokály mondott, mégis neki tulajdonítanak. Maga a jós is csak közösségekben, a közösség számára létezhet; a jóslat pedig, a kijelentései, melyek a jövőt hivatottak előrejelezni, miután kimondta, már nem az övéi. Az utódok már csak hallomásból tudják a jóslatokat; és csak azokat a jóslatokat, amelyet a közösségi emlékezet eljuttat hozzájuk. Az évtizedek során a jósnak tulajdoníthatnak olyan kijelentéseket, melyek máshonnan (pl. könyvekből) kerültek be a közösségi tudatba. Egyáltalán: lehetséges, hogy minden jövőtudás letéteményesévé válik a közösség számára a jós; a jövőről, a jövőben való gondolkodás is a jóslások szellemében történik/történhet. Azaz abban a szellemben, ahogy a megélt élettapasztalatával szemléli a jövőt egy parasztközösség. És mert a közösség létezése során az egyik fő önfenntartó tevékenysége az, hogy az ismeretlen, bizonytalan tényezőket kizárja, a közösséget körülvevő valóságot teljes mértékben a közösségértvalóvá változtassa, s mert ehhez a valósághoz a jövőt is igyekszik hozzáilleszteni, jóslatok voltak, vannak és lesznek. És a közösség mindig kitermeli a maga jósait. Egyszer egy ténylegesen létező személy ez, akire hivatkoznak, akit idéznek; máskor már személytelen „valaki” („a rádió mondta...”; „az újság írta...”); vagy egyszerűen csak a beszélő interakciókat fenntartó közösség („azt mondják...”; „úgy hírlik...”, „valószínű, hogy...”).

A jóslás, avagy a jövő szabályozása (a kifejtettek értelmében) mindennapos közösségi tevékenység tehát. Úgy is fogalmazhatnánk: az aktivizált jóslatok betöltik a mindennapokat. Mit jelent ez? Az elmondottakat összefoglalva: a jóvőszabályozás három mozzanatból tevődik össze — és csakis egy adott közösség jóvőszabályozásaként képzelhető el (legalábbis egy paraszti közösség esetében).

Az első mozzanat maga a jóslat, amit úgy értelmeznek, mint a jövőre vonatkozó kijelentések, szövegek, formulák sokasága, amelyek javaslatok, lehetőségek, Rögzíthetik is

ezeket: Horokály jóslatainak írott formájáról is említés történik („könyvbe voltak beírva”) — de általában a szóbeliség jellemzi őket.

A második mozzanatra két elnevezéssel is utaltam: konkrét helyzetben megtörténik az aktualizálás, vagyis a ráismerés. A jóslat „beteljesedik”, s ennek van egy érdekes, eddig nem említett vonása: a bekövetkező valóság értelmezését, artikulálását végzi el a jóslat, mintegy megadva a jelentéseket, amelyeket természetesen a jelentéstulajdonítási folyamat erősít meg. A javaslatok, lehetőségek valósággá, tárgyakká, cselekvésekké válnak, me-revednek. Horokály jóslatai esetén: „azt beszélte, a repülőgépről. Úgy állapították meg azok az emberek, akik akkor emberek voltak, s aztán bejött közbe a repülő, hogy né, Horokály mit jövendőt, hol van! Repülőgép!” (T. Ny. K.)

A harmadik mozzanat eléggé szorosan kapcsolódik a másodikhoz: a jóslat nemcsak a jelent igazolta, önmagát beteljesítve, hanem magának a jóslásnak és a jóslatoknak az érvényességét is. Legitimizációnak nevezhetnénk azt a mozzanatot: ha egy jóslat beteljesedett, akkor a többiek hitele is megnövekedett, a többiek beteljesedése is várható. A Horokály—jóslatokkal kapcsolatban több ilyen megfogalmazás is elhangzott: „Ez mind bévalósult, mindig, aszmonták az öregek, s akik előttünk, már a mi nagyapáink, hogy Józsi bá amit mondott, idáig minden beteljesedett, ezután is beteljesedik.”

Többször is utaltam arra az elmondottakban, hogy a jóslat — s maga a jós, életében, életformájában, halálában — a közösségé. A közösségnek szüksége van jósokra, a jósoknak közösségre. De mindezek csak elemei annak a sokösszetevős, sok elemből és kölcsönösségekből felépülő szerkezeteknek, amelyet három pontban igyekeztem vázolni; és amelyet már a bevezetőben úgy neveztem, hogy a közösség jövőszabályozó mechanizmusa.

ADATKÖZLŐK:

I. A. — Imre Albert (sz. 1904)

M. P. P. — Molnos Peti Péter (sz. 1902)

T. B. F. — Tótfalvi Birta Ferenc (1910 — 1984)

T. Ny. K. — Tótfalvi Nyakas Kálmán (sz. 1908)

Gagy József